

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه قم

مرکز تربیت مدرس

پایان نامه کارشناسی ارشد الهیات و معارف اسلامی

گرایش فلسفه و کلام

انتظار ما از دین

استاد راهنما: دکتر محسن جوادی

استاد مشاور: حجة الاسلام دکتر محمدامین احمدی

نگارش

جواد ستاری وند

۱۳۸۰

۳۶۳۹۱

۱۳۸۲ / ۴ / ۵

کتابخانه تخصصی الهیات و معارف اسلامی
دانشگاه قم

مرکز تربیت مدرس

مرکز اطلاعات
و
مدارک علمی ایران

واحد انتشارات

تقدیم به

پدر بزرگووارم، که در راه علم و دانش همیشه مدیون توجهات بی دریغ او
هستم و مادر دلسوزم، که در هر حال سایه مهر و عطوفت خویش را ارزانیم
می دارد و همسر مهربانم، که لحظه ای از محبت خالصانه او بی نصیب نمانده ام.

سپاسگزاری

با سپاس از خداوند متعال که توفیق نگارش این رساله را به بنده عطا فرموده، بر خود لازم می‌دانم پس از حمد بی‌کران به درگاه باری تعالی مراتب امتنان و تشکر خویش را از جناب آقای دکتر محسن جوادی، استاد راهنما و حجة الاسلام جناب آقای دکتر محمدامین احمدی استاد مشاور به واسطه زحمات بی‌شائبه‌ای که در مراحل مختلف تدوین این رساله متحمل شده‌اند، بنمایم. امید است آن بزرگواران در ظل توجهات خاص حضرت بقیة الله الاعظم روحی له الفداه، در خدمتگزاری به اسلام و مسلمین بیش از پیش موفق باشند.

چکیده

این رساله مشتمل بر یک مقدمه و چهار بخش تنظیم شده است، بخش اول به کلیات و مباحث مفدماتی مورد نیاز در بحث اختصاص یافته است. فصل اول این بخش، به معنای انتظار و تعریف دین می‌پردازد و تعاریف دینی را در گروه‌های مختلفی تقسیم کرده و به مشکل عمده تعریف دینی اشاره می‌کند، فصل دوم ثمرات و فوائد مترتب بر این بحث را می‌شمارد و در فصل سوم این بخش به بررسی رویکردهای سنتی و جدید مسأله پرداخته و متذکر می‌شود علیرغم اتخاذ نگرش حق جویانه - سنتی - در قبال نگرش مصلحت جویانه - جدید - می‌توان از انتظارات انسان از دین سخن گفت همانگونه که معقول است از انتظارات دین از انسان بحث کرد. و نهایتاً فصل اخیر این بخش به روش‌شناسی بحث مورد نظر، اختصاص یافته بدین شکل که بررسی این مقوله، آیا یک بحث درون دینی است یا باید با یک بحث برون دینی از مسأله بحث کرد؟ اشکالات و نقدهایی که در هر دو جانب صورت گرفته است را مورد بررسی قرار می‌دهد.

بخش دوم این رساله از قلمرو تأثیر انتظارات ما بر فهم دینی سخن می‌گوید که انتظارات ما تا چه حدودی می‌تواند در تحدید قلمرو دین نقش داشته باشد؟ فصل اول این بخش برخی از مجاری که به صورت افراط گونه در تأثیرات فهم دینی ادعا شده را مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد و در فصل دوم به تأثیر مبادی کلامی، معرفت‌شناختی و فلسفی بر معرفت دینی صحنه گذشته می‌شود. و در فصل اخیر این بخش با طرح مباحث هرمنوتیک به بررسی میزان ارتباطی که این مباحث در تأثیر گذاری انتظارات بشر بر فهم دینی می‌گذارد، و حدود آن را مورد بررسی قرار می‌دهد. بخش سوم رساله از دو مسأله به عنوان مبادی انتظارات ما از دین بحث می‌کند. در فصل اول با اشاره مختصر به مسأله صدف و گوهر دین بر این نکته تأکید شده بر فرض قبول تقسیم صدف و گوهر، انتظارات ما نخواهد توانست شناخت گوهر دین را تعیین کند. و در فصل دوم مسأله حداقلی و حداکثری بودن دین مطرح می‌شود، و حداقلی بودن دین مورد نقدهای جدی واقع می‌شود و بر عدم تعیین انتظارات ما در حداقلی بودن دین اشاره می‌کند. بخش پایانی رساله، به بررسی نیازهای اساسی ما به دین می‌پردازد که از این میان از هفت نیاز عمده بحث می‌کند که دین در پاسخ‌گویی به این خواسته‌های بشری بی‌بدیل است.

۱- احساس تنهایی، ۲- اندیشه ترس از مرگ، ۳- نیاز به معناداری زندگی، ۴- نیاز به امید که بتوان با آن رنج زندگی را تحمل کرد، ۵- عطش جاودانگی، ۶- پشتوانه بودن دین برای اخلاق، ۷- نیاز به اجراء عدالت.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
بخش اول: کلیات	۶
فصل اول: معنا شناسی	۸
الف) معنای انتظار	۹
ب) معنای دین	۱۰
اقسام تعاریف دینی	۱۰
۱- تعاریف معرفت گرایانه	۱۰
۲- تعاریف اخلاق گرا	۱۱
۳- تعاریف جامعه شناختی	۱۱
۴- تعاریف روان شناختی	۱۲
۵- تعاریف پدیدار شناسی	۱۳
۶- تعاریف طبیعت گرایانه	۱۴
۷- تعاریف دینی از دین	۱۴
۸- تعاریف عمل گروانه	۱۵
۹- تعریف غایت گرایانه	۱۵
نظریه شباهت خانوادگی	۱۵

۱۶	تعاریف متکلمان اسلامی از دین
۱۸	مشکل تعریف دین
۱۹	راه حل مشکل
۲۰	فصل دوم: ثمرات و فوائد بحث
۲۳	فصل سوم: رویکردهای مسأله انتظارات ما از دین
۲۵	اومانیسیم <i>Humanism</i>
۲۵	اومانیسیم از ناحیه شناخت
۲۵	اومانیسیم در ناحیه عمل
۲۶	جهان بینی اومانستی و غیر اومانستی
۲۶	نتایج دیدگاه اومانیسیم بر تفکر دینی
۲۷	دفاع پراگماتیستی از دین
۳۰	معقولیت انتظار داشتن ما از دین
۳۲	فصل چهارم: روش‌شناسی بحث
۳۳	روش برون دینی
۳۳	ادله رویکرد برون دینی
۴۰	روش درون دینی
۴۱	روش سوم، جمع میان آراء عقل و دین
۴۴	بخش دوم: قلمرو تأثیر انتظارات ما بر فهم دینی
۴۶	فصل اول: مجاری تأثیر انتظارات ما بر فهم دین
۴۷	۱- تأثیر مستقیم بر فهم دینی
۵۰	۲- تأثیر در فحص متون دینی
۵۳	۳- ایجاد پرسش

۵۵	۴- تأثیر بر توسعه و تضییق دین
۵۹	فصل دوم: تأثیر مبانی کلامی، معرفت‌شناختی و فلسفی در معرفت دینی
۶۱	الف - در بخش روش شناخت:
۶۱	ب - در بخش فلسفه:
۶۲	ج - در بخش کلام:
۶۴	فصل سوم: هرمنوتیک و تأثیر انتظارات ما بر فهم دین
۶۶	دو دیدگاه متفاوت از هرمنوتیک
۶۷	زمینه پیدایش هرمنوتیک جدید
۶۷	۱- اصول سطحی و ابهام لفظی در متون دینی مسیحیت
۶۷	۲- گزارشی بودن متون دینی مسیحیت
۶۸	۳- تضاد کتاب مقدس با علوم جدید
۶۸	۴- محدودیت قلمرو مسیحیت
۶۹	بحث فلسفی از هرمنوتیک
۷۰	فلسوفان هرمنوتیک
۷۰	اشلایر ماخر
۷۲	ویلهم دیلتای
۷۳	گئورگ گادامر
۷۵	هرمنوتیک و تفسیر در بین مسلمین
۷۶	امکان تفسیر هرمنوتیک در اسلام
۷۷	۱- معقولیت اصول و مبهم نبودن لفظ:
۷۹	۲- گزارش نبودن متن
۷۹	۳- عدم مخالفت با علوم
۷۹	۴- جامعیت دین

۸۱	محدودیت معنای متن
۸۵	نقش مؤلف در فهم متون دینی
۸۸	بخش سوم: دو مبدأ مهم بحث
۹۰	فصل اول: صدف و گوهر دین
۹۱	ضرورت بحث
۹۱	سئوالات عمده مسئله
۹۳	تاریخچه بحث
۹۳	اسپینوزا
۹۴	کانت
۹۴	هگل
۹۶	بررسی مسئله از دیدگاه اسلامی
۱۰۲	فصل دوم: حداقلی و حداکثری بودن دین
۱۰۳	حداقلی و حداکثری بودن دین
۱۰۶	نقد دیدگاه حداقلی
۱۰۹	دیدگاه استاد مصباح یزدی
۱۱۱	بخش چهارم: نیازهای اساسی ما به دین
۱۱۳	تقسیم بندی نیازها
۱۱۳	۱- نیازهای مادی و معنوی
۱۱۳	۲- نیازهای فردی و نیازهای اجتماعی
۱۱۳	۳- نیازهای دنیوی و نیازهای اخروی
۱۱۴	۴- نیازهای اختصاصی و نیازهای عمومی

۱۱۴	احساس تنهائی
۱۱۸	اندیشه ترس از مرگ
۱۲۲	نیاز به معناداری زندگی
۱۲۳	نیاز به امیدی که بتوان با آن رنج زندگی را تحمل کرد
۱۲۵	عطش جاودانگی
۱۲۵	دین پشتوانه اخلاق
۱۲۷	دیدگاه مخالفان
۱۲۹	معانی پشتوانه بودن دین برای اخلاق
۱۳۴	نیاز به اجراء عدالت
۱۳۹	فهرست منابع
۱۳۹	الف) کتابها
۱۴۳	مجلات و روزنامه

مقدمه

یکی از مسائل که همیشه قرین آدمی بوده است، و در تمامی برهه‌ها علی‌رغم تهاجمات بی‌شمار سربلند مانده است دین است، آری تا آنجا که تاریخ به یاد دارد دین هم‌زار آدمیزاد بوده است و این حاکی از عشق و اشتیاق انسان نسبت به خدا و مقولات دینی است. «ویل دورانت» با اینکه شخص لادین است در مورد دین می‌گوید:

«دین صد جان دارد هر چیزی اگر یکبار میرانده شود برای همیشه می‌میرد مگر دین که اگر صد نوبت میرانده شود باز زنده می‌شود»^(۱)

رمز پایداری دین را با تمام تحولات اجتماعی و سیاسی و علمی و... در چه چیزی باید جستجو کرد، و انسان اگر خویش را محتاج دین می‌داند چه حوائجی را به وسیله دین می‌یابد و کدام یک از مشکلات را بدان حل می‌کند و درمان چه دردی را از دین می‌جوید که علاوه بر پیشرفت علم و رشد عقلانی بشر، هنوز علم و عقل بشر قادر به پاسخگویی نیست، باید روشن شود که چه احساس نیازی به دین داریم که اگر متدین نبودیم قادر در برآوردن آن نیازها نبودیم، و این نیازها تا چه مقدار از اهمیت است که زندگی بدون آن را ناممکن می‌سازد و یا با مشکل جدی روبرو می‌کند؟ استاد مطهری در این خصوص می‌گوید:

«علیهذا اگر دین بخواهد در این دنیا باقی بماند باید دارای یکی از این دو خاصیتی که عرض کردم بوده باشد، یا باید در نهاد بشر جای داشته باشد در ژرفنای فطرت جا داشته باشد یعنی خود در دوران بشر به صورت یک

خواسته‌ای باشد که البته در آن صورت تا بشر در دنیاست باقی خواهد ماند، و یا لااقل اگر خودش خواسته طبیعی بشر نیست باید وسیله تأمین کننده خواسته یا خواسته‌های دیگر بشر باشد اما این هم به تنهایی کافی نیست، باید آنچنان وسیله تأمین کننده‌ای باشد که چیز دیگری هم نتواند جای او را بگیرد..... والا اگر چیزی در این دنیا پیدا شد که توانست مثل دین یا بهتر از دین حاجت و آن خواسته را که دین تأمین می‌کرده است، تأمین کند آن وقت دین از میان می‌رود، خصوصاً اگر بهتر از دین هم تأمین کند... اتفاقاً دین هر دو خاصیت را دارد. یعنی هم جزو نهاد بشر است و هم از لحاظ تأمین حوائج و خواسته‌های بشر مقامی را دارد که جانشین ندارد و اگر تحلیل کنیم معلوم می‌شود اصلاً امکان ندارد چیز دیگری جایش را بگیرد.»^(۱)

مباحث انتظارات ما از دین در پی بررسی پاسخگویی دین به حوائج و خواسته‌های بشری است که در هیچ جا پاسخ قانع کننده‌ای بر آنها نیافته است. که در ضمن پایداری و جاودانگی دین در تأمین بی‌بدیل نیازها انسانی هویدا خواهد شد.

مسئله انتظار ما از دین جدا از بحث منشأ دین است، منشأ دین، صرفاً به چگونگی پیدایش دین از نظر تاریخی نظر دارد، در حالی که مسئله انتظارات ما به بحث از حوائج و خواسته‌های انسانی که تنها دین آنها را بر می‌آورد نظر دارد. گو اینکه این مسئله ترتیب منطقی بر بحث منشأ دین دارد، لذا آرائی که در آنجا اتخاذ می‌شود به نحوی در این مقوله تأثیر دارد مثلاً اگر گفته شود منشأ دین ترس است، یک مقدار از انتظارات بشر از دین روشن می‌شود. بدینسان که باید بررسی شود که علی‌رغم دیدگاه تاریخی بشر نسبت به دین، آیا هنوز انتظار بشر از دین امنیت می‌باشد، که مانع ترس او گردد؟ یا نه؟ اما به هر حال، در کل این دو مقوله مباحث جدائی از هم دارند.

مسئله انتظارات ما از دین بر اساس انسان‌شناسی تبیین می‌گردد بدینسان که از انسان‌شناسی شروع می‌شود، انسان چیست؟ و کیست؟ و به دنبال آن، به بررسی نیازها او

پرداخته می‌شود. که انسان چه نیازهائی دارد؟ و آیا دین این نیازها را برآورده می‌کند یا نه؟ چه مقداری از آنها را تا چه حدی بر می‌آورد؟ آیا دین در برآوردن آنها بدیل هم دارد یا نه؟، این شیوه بحث مربوط به گرایش کلام جدید است که نشأة گرفته از دیدگاه امانیسم و پراگماتیسم است. در این تلقی متحدانه از رابطه انسان و دین، دین برای انسان است، لذا پیش از رجوع به دین باید دید که انسان چه انتظاراتی از دین دارد و چه نیازی او را به سوی دین می‌کشاند.

اما در مقابل یک تلقی سنتی از رابطه دین و انسان وجود دارد که انسان را در خدمت دین می‌داند و بر این اساس همیشه سؤال او این است که دین چه انتظاراتی از انسان دارد و انسان چگونه می‌تواند انتظارات و خواسته‌های دین را برآورده کند. مطابق این دیدگاه طرح سؤال انتظارات ما از دین، با رجوع به خود دین تبیین می‌شود یعنی خود دین باید به ما بگوید چه انتظاراتی از او به جا و چه انتظاراتی نابجا است.

تلقی اول بر اساس انسان محوری و با تبیین حقیقت در سودمندی انسان به دنبال پاسخ به نیازهای انسانی است که دین در رفع آنها بر آمده است.

اما در تلقی دوم که بر اساس خدا محوری و با تبیین حقیقت در مطابقت نفس الامری، بیشتر پاسخ به انتظارات دین مد نظر گرفته می‌شود. اما این بدین معنی نیست که با اتخاذ این تلقی دیگر نمی‌توان از انتظارات انسان از دین بحثی به میان آورد و نیازهای او را در این خصوص نتوان مورد بررسی قرار داد، لذا در این نوشتار علی‌رغم اتخاذ دیدگاه دوم به بررسی مسئله در تبیین «نیازهای اساسی ما به دین» اهتمام داشته‌ایم چرا که در تأکید به گرایش دینی، افزون بر وجود روح حقیقت‌طلبی و نور و فطرت می‌تواند مورد مطالعه قرار گیرد و موجب شناخت تعالیم بی‌بدیل آن و رفع شبهات در این خصوص گردد. ابتداءً به دنبال تعریف دین به بررسی مبانی و رویکردهای این دو تلقی می‌پردازیم و سپس به بررسی شبهات و اشکالات، که در تلقی متجددانه هست خواهیم پرداخت به نحوی که در طول مباحث نوشتار حاضر، پاسخ سؤالات ذیل روشن خواهد گشت.

۱- سؤال انتظارات ما از دین صحیح است یا سؤال انتظارات دین از ما؟